

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 159.91:654.071.004.15(048)

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ САЛЮТОГЕНЕТИЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Буланов В.А.

Класичний приватний університет

У статті розглянута методологічні основи вивчення салютогенетичної спрямованості особистості, яка розкриває особливості збереження та підтримки високого рівня активності, загального адаптаційного потенціалу суб'єкта та індивідуальних можливостей подолання проблемних ситуацій адекватним способом. **Ключові слова:** дослідження, методи, салютогенез, подолання стресогенних ситуацій, психологічне здоров'я, почуття зв'язності.

Постановка проблеми. Концепція салютогенезу виникла у зарубіжній психології як спроба відповіді на питання, яким чином, всупереч складним умовам існування, особистість зберігає та підтримує високий рівень активності, працездатності, долає проблемні ситуації адекватним способом.

Фактично, салютогенетична концепція спрямована на виокремлення та емпіричне дослідження тих факторів, які допомагають не тільки зберігати психологічне здоров'я, але й залишатися гармонійною особистістю (іноді не дивлячись на травматичний досвід). Для адаптації до вітчизняного наукового простору концепції салютогенетичної спрямованості особистості та виявлення можливих підходів щодо досліджуваної дефініції важливе значення має адекватно підібрана методологічна складова.

Аналіз стану розробленої проблеми. Теоретико-методологічною основою дослідження виступили суб'єктно-діяльнісний та системний підходи в психології, розроблені в працях К.О. Абульханової-Славської, Б.Г. Ананьєва, В.О. Ганзена, О.М. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна, Б.Ф. Ломова та ін.); теорія ставлень В.М. М'ясищєва, концепція особистості як суб'єкта активності (Л.К. Велитченко, В.А. Петровський), технологічний підхід В.І. Подшивалкіної.

Системний підхід є одним з найважливіших методологічних принципів сучасної психологічної науки та практики, який відображає склад, структуру, функції та інші системні характеристики досліджуваного психічного явища.

У психології системний підхід дозволяє інтегрувати і систематизувати накопичені знання, долати їх зайву надмірність, знаходити інваріанти психологічних описів, уникати недоліків локального підходу, підвищувати ефективність системних досліджень, формулювати нові наукові гіпотези, створювати системні описи психічних явищ.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Концепція салютогенезу розкриває специфіку того, як всупереч складним умовам існування, особистість зберігає та підтримує високий рівень активності, працездатності та адекватно долає проблемні ситуації. Вона спрямована на виокремлення та дослідження

здоров'язберігаючих чинників, які допомагають особистості залишатися гармонійною, навіть не дивлячись на травматичний досвід.

Тобто, зосереджує дослідницьку увагу на способах успішного подолання суб'єктами стресогенних ситуацій, навіть у тих випадках, коли ці випадки вступують у протиріччя з загальною тенденцією, та на пошуку чинників (психологічних, соціальних, фізичних), що сприяють стресостійкості.

Не дивлячись на те, що концепція салютогенезу є новою для сучасної вітчизняної психології, спираючись на наукові здобутки в тому числі й українських дослідників, можна стверджувати, що основними її предикторами виступають феномени якості життя, образу життя, життєдіяльності, життєвого шляху, стратегії життя, особистісного адаптаційного потенціалу тощо.

Ці завдання розв'язуються в контексті соціально-психологічного та особистісного підходів, що значно розширює проблемне поле досліджуваного явища та надає можливість системно та інтегративно його опрацювати та адаптувати до вітчизняного наукового простору.

Мета статті. Дослідити різноманітність наукових та методологічних досліджень салютогенетичного концепту особистості у зарубіжній психології.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для контексту нашого теоретико-емпіричного дослідження важливою є теза А. Антоновського, що наслідки стресу – негативні, нейтральні або позитивні – залежать не від характеру самого стресу, а від індивідуальних способів реагування на нього.

Б.Ф. Ломов розглядав принцип системності як багатовимірний, складно організований і такий, що розвивається. Поеднував його з принципами детермінізму та розвитку [6]. Специфіка системного пізнання за Б.Ф. Ломовим полягає в можливості опису, пояснення і розуміння інтегральних утворень психіки і поведінки. Відповідно до цього, ядро системного підходу утворюють наступні основні принципи:

1. Принцип багатоплановості (багатоаспектності), завдяки якому психічні явища сприймаються як самостійна якісна одиниця; внутрішня умова взаємозв'язку і взаємодії об'єкту з середовищем; як сукупність якостей, що набувають

ся індивідом; або як результат активності мікросистем організму;

2. Принцип багатовимірності, який стверджує, що психічні явища багатовимірні, а тому повинні розглядатися в різних системах вимірювання. Якщо до їх вивчення підходить з одного боку, то явище ніколи не буде досліджено цілком;

3. Принцип багаторівневості, який стверджує, що система психічних явищ та психіка взагалі складається з багатьох рівнів;

4. Принцип сукупності властивостей, з якого йдеться, що властивості людини організовані в єдине ціле;

5. Принцип цілісності психічного явища передбачає, що цілісне пізнання психічного явища має на увазі врахування множинності його детермінант;

6. Принцип розвитку полісистемності розглядає психічні явища в їх динаміці та розвитку. Цілісність та диференційованість психічних явищ виникають, формуються або руйнуються в ході розвитку індивіда, який виступає як полісистемний процес.

Саме системний підхід в дослідженні того або іншого явища вимагає його розгляду у вище викладених принципах, що відповідає нашому розумінню салютогенетичної спрямованості особистості.

За Б.Г. Ананьєвим, сучасна психологія все більш глибоко проникає у зв'язок, який існує між інтер-індивідуальною структурою того соціального цілого, до якого належить особистість, та інтер-індивідуальною структурою самої особистості [1]. На наш погляд, саме такий дихотомічний підхід є доцільним для адаптації дефініції салютогенезу до сучасного вітчизняного наукового простору та розуміння його принципової структури.

Однак, використовуючи системно-структурний підхід, необхідно пам'ятати, що не всі функції, процеси та стани входять у структуру особистості. Структура особистості містить структуру індивіда у вигляді найбільш загальних та актуальних для життєдіяльності та поведінки комплексів властивостей.

Діяльнісний підхід (С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонт'єв, В.А. Петровський та ін.) розглядає перетворення психічного віддзеркалення в процесі діяльності. Основними принципами цього підходу виступають:

- 1) принцип розвитку та історизму;
- 2) принцип предметності;
- 3) принцип активності;
- 4) принцип інтеріоризації-екстеріоризації;
- 5) єдність будови зовнішньої та внутрішньої діяльності;
- 6) системної будови психіки;
- 7) залежності психічного віддзеркалення від місця об'єкту в структурі діяльності [4].

Кожен з наведених принципів тією чи іншою мірою робить внесок у розкриття психологічного змісту, оскільки асиміляція зарубіжної наукової дефініції у вітчизняному науковому просторі потребує пошуку внутрішніх методологічних резервів.

За В.А. Петровським, діяльність розширює життєву сферу суб'єкта, і, таким чином, здійснюється подолання вихідної залежності можливості виживання суб'єкта від конкретних станів оточуючого середовища [9]. Перетворення зовнішнього середовища як внутрішній момент будь-якої діяльності, стає самостійною діяльністю.

На конкретно-науковому психологічному рівні діяльність визначається як сукупність процесів реального буття людини, опосередкованих свідомим віддзеркаленням [11]. При цьому саме діяльність несе в собі ті внутрішні суперечності і трансформації, які породжують людську психіку, яка виступає, у свою чергу, як умова здійснення діяльності (можна казати, що психіка є органом діяльності, моментом її руху).

Для нашої концепції салютогенезу важливою є теза, що діяльність виступає формою зв'язку суб'єкта зі світом. Вона включає два взаємопов'язані процеси: активне перетворення світу суб'єктом (опредмечування) і зміна самого суб'єкта за рахунок «вбирання» в себе все більш широкою частини наочного світу (розпредмечування).

Діяльність є первинною по відношенню як до суб'єкта, так і до предмету діяльності. І суб'єкт, і об'єкт як би відособлюються в процесі діяльності, виділяються з неї. Володіючи певною пластичністю, діяльність підкорюється предмету, на який вона спрямована, модифікується ним, що приводить до виправлення початкового образу за рахунок зворотних зв'язків. Цей циклічний процес є джерелом не тільки нових образів, але і нових здібностей, інтересів, потреб і інших елементів людської суб'єктивності. Впливаючи на зовнішній світ і змінюючи його, людина тим самим змінює себе.

Головна характеристика діяльності – її наочність. Під предметом мається на увазі не просто природний об'єкт, а предмет культури, в якому зафіксований визначений суспільно вироблений спосіб дії з ним. І цей спосіб відтворюється всякий раз, коли здійснюється наочна діяльність. У цій характеристиці відбиті обумовленість процесу діяльності зовнішнім світом (матеріальним або ідеальним) і спрямованість розвитку самій діяльності і її суб'єкта на освоєння все нових предметів, на включення все більшої частини світу в діяльнісні відносини.

Інша характеристика діяльності, важлива в контексті нашого дослідження – її соціальна, суспільно-історична природа. Самостійно відкрити інші форми предметної діяльності людина не в змозі. Це робиться за допомогою інших людей, які демонструють зразки діяльності і включають людину в спільну діяльність. Перехід від діяльності, розділеної між людьми і виконуваної в зовнішній (матеріальній) формі, до діяльності індивідуальної (внутрішньої) і складає основну лінію інтеріоризації, в ході якої формуються психологічні новоутворення (знання, уміння, здібності, мотиви, установки тощо).

Діяльність завжди носить опосередкований характер. В ролі засобів виступають знаряддя, матеріальні предмети, знаки, символи (інтеріорізованні, внутрішні засоби) і спілкування з іншими людьми. Здійснюючи будь-який акт діяльності, ми реалізуємо в ньому певне відношення до інших людей, якщо вони навіть реально і не присутні у момент здійснення діяльності. Тобто опосередкований характер діяльності також певною мірою характеризує реалізацію салютогенетичної спрямованості особистості.

Людська діяльність завжди цілеспрямована, підпорядкована меті як запланованому результату, який свідомо представляється, досягненню якого вона служить.

Діяльність у всіх випадках є актом, що ініціюється суб'єктом, а не запускається зовнішньою дією. Тому діяльність – не сукупність реакцій, а система дій, зцементованих в єдине ціле спонукаючим її мотивом. Нарешті, діяльність завжди носить продуктивний характер, тобто її результатом є перетворення як в зовнішньому світі, так і в самій людині, його знаннях, мотивах, здібностях і т.п. Залежно від того, які зміни грають головну роль або мають найбільшу питому вагу, виділяються різні типи діяльності (трудова, пізнавальна, комунікативна тощо) [12].

Ми згодні з поглядами Л.К. Велитченко та В.І. Подшивалкіної, які підкреслюють особливу роль недіяльнісного підходу у сучасній науковій методології, в контексті якого для теми нашого дисертаційного дослідження особливого значення набувають постановки проблеми цілеспрямованої діяльності як універсальної форми існування життя, що породжує образ світу як простір значень, а у персонігенезі людини – як простір особистісних смислів (інтрасуб'єктивне вимірювання реальності) [4].

Оскільки проблема салютогенезу особистості є новою для вітчизняної психології, головною функцією системного підходу до його вивчення є, в першу чергу, інтеграція інформації про дану дефініцію, побудова певної теоретико-пізнавальної технології вивчення психологічної структури салютогенезу особистості. Тому технологічний підхід В.І. Подшивалкіної дозволив нам розширити науковий дискурс досліджуваної проблеми [8]. На відміну від звичайного наукового підходу типу «ЩО», технологічний підхід забезпечує підхід типу «ЯК». Технологічна пізнавальна система перш за все зорієнтована на пошук алгоритмів в природних процесах з метою керування ними, а також на нормативну оптимальність діяльності. Вона поєднує як типізацію або узагальненість знання, так і врахування індивідуальних особливостей ситуації. Як підкреслює В.І. Подшивалкіна, особливого значення у технологічній пізнавальній системі набуває вивчення просторово-часових особливостей природних процесів, зокрема, слабо онтологізованих явищ та процесів [4].

В реальній життєдіяльності людини технологічне виступає у двох контекстах: як певний спосіб діяльності, її система, алгоритм, механізм, та як цілеспрямована діяльність з відтворення цих алгоритмів та механізмів [4]. Технологічний підхід, за В.І. Подшивалкіною, представляє собою сукупність наукових принципів, серед яких для нашої наукової концепції салютогенетичної спрямованості особистості особливого значення набувають наступні [8]:

– принцип когерентності, який означає синхронізацію різних, начебто не пов'язаних подій, які, накладаючись одна на одну, посилюють або послаблюють розмірність процесів. Саме ця скомбінованість впливів елементів, включених у технологію, забезпечує її ефективність як цілісної єдності;

– принцип доповнюваності визнає можливість множинного тлумачення одних й тих же явищ. Для розуміння психологічного смислу салютогенетичної концепції важливо, що знання, отримане при вивченні функціонуючого об'єкта у певній ситуації – в певному відношенні з ін-

шими об'єктами та з дослідником, може протирічити знанням, отриманим при вивченні того ж об'єкта в іншій ситуації. Цей принцип дозволяє висвітлити сполучення та не протирічну єдність наукових парадигм в процесі створення та функціонування технології;

– принцип релятивізму або природного призначення абстракцій та способів їхнього застосування, закріплює ідею про те, що в різних контекстах існування властивості речей варіюються.

Отже, виділені принципи технологічного підходу орієнтують нас на пошук нових підходів щодо структури салютогенетичної спрямованості особистості та допомагають відповісти на основне дослідницьке питання: як, яким чином необхідно виділяти основні складові компоненти такої складної психологічної системи, якою є салютогенетична спрямованість.

Теорія ставлень В.М. М'ясищєва. Оскільки особистісний салютогенез як узагальнений показник благополуччя та самореалізованості є складним ієрархізованим психічним утворенням, то й узгодженість людини у різних реакціях, що виражають її ставлення до себе, до дійсності дозволяє говорити про структуру ставлень особистості. Різноманітність ставлень, за В.М. М'ясищєвим, як складний синтетичний продукт визначає багатогранність та багатство особистості і потребує виокремлення в її структурі нових, а може й інноваційних утворень, до яких ми відносимо дефініцію салютогенезу [7].

Ми згодні з В.М. М'ясищєвим, який розумів спрямованість як домінуюче ставлення особистості, та враховував ставлення особистості до інших людей, ставлення до себе та ставлення до предметів зовнішнього світу. Категорія ставлення до себе є, на наш погляд, провідною у побудові сучасної вітчизняної концепції салютогенетичної спрямованості особистості.

Концепція особистості як суб'єкта активності (А.В. Брушлінський, Л.К. Велитченко, Б.Ф. Ломов, В.А. Петровський, В.І. Слободчиков та ін.). Усе різноманіття форм активності суб'єкта мають дещо спільне, а саме – їхня «внутрішня» мета та «кінцеве призначення» полягають у тому, щоб забезпечити підтримку та відтворення індивідуальної цілісності суб'єкта як вищої цінності його буття [9].

Психологічне утворення особистості, що забезпечує суб'єкту можливість робити вчинки, які дозволяють йому здійснювати акт вільного, самостійного та відповідального вибору, відстоювати власну позицію, і складають особливий рівень та особливу структуру суб'єктності [10]. З цієї позиції суб'єктність людини, здібності та механізми її душевного життя входять у психологічне утворення особистості в якості їх особливих передумов.

Здібності суб'єкта в особистісному плані набувають оцінки через особливий (притаманний лише даному суб'єкту) спосіб соціальної дії: здібність глибоко та правильно оцінювати нову ситуацію, врахування різних позицій інших суб'єктів, передбачення можливих наслідків своїх дій для себе та інших тощо.

В контексті теми нашого дослідження значимим є підхід Л.К. Велитченка щодо суб'єкта як початкового, природного, безпосереднього принципу самоорганізації життя і життєдіяльності

живої істоти відповідно до основних вітальних та психологічних характеристик [2]. Наведене означає, що суб'єкт виступає продовженням генетично заданої програми життєзабезпечення, самозбереження, в якій відправним пунктом виступає відновлення постійно порушеної рівноваги між організмом та середовищем [3]. Тобто, наявність екзистенціальної рівноваги «розчиняє» організм у середовищі, перетворює його на елемент, який набуває середовищних ознак та позбавляється необхідності самостійно підтримувати свою життєдіяльність.

Крім того, головною для нас виступає теза Л.К. Велитченка стосовно того, що поняття «суб'єкт» виступає родовим для поняття «Я-концепція». Спираючись на системно-структурний підхід, автор вибудовує ряд понять, кожен подальший елемент в якому є конкретизацією попереднього: замість – суб'єкт – Я-концепція – особистісний смисл – мотив – мета – дія – об'єкт – результат – винагорода [3].

– Я-концепція. Звернення до цього поняття надає можливість уточнити загальну структуру діяльності як вираження справжнього «Я» індивіда;

– особистісний смисл – це те, що є важливим для суб'єкта, в першу чергу, для його Я-концепції. Тобто те, що збільшує вагомість Я-концепції через надання бажаних дійових функцій, необхідних для самоствердження суб'єкта;

– мотив – містить у собі не стільки суб'єктні імперативи, скільки прагматично означені чинники. Вони вказують на те, що треба робити. Щоб досягти розвитку або підтвердження бажаних функцій;

– мета – у складі суб'єктивної раціональності виступає як проекція Я-концепції на зміст задачі, що опосередковується особистісними смислами і мотивами;

– дія. Ефективні системи дій є засвоєними інструментально-прагматичними обставинами діяльності. Вона є синтезом результативних дій відповідно до об'єктивно необхідних, реально досяжних цілей, за допомогою яких людина стверджує свою соціально-прагматичну значущість;

– об'єкт. Відношення суб'єкта до об'єкта ніколи не буває відношенням в чистому вигляді, оскільки в кожному предметі закладена не тільки предметна, але й соціальна сутність;

– результат. Для нас важливою є теза, що ретроспективна змінність результату в ментальному просторі – співвіднесення результату з дією, метою, мотивом, особистісним смислом, Я-концепцією – утворює рефлексивну основу розвитку суб'єктної системи (що, на наш погляд, може виступати складовою компонентою салютогенетичної спрямованості особистості);

– винагорода. На погляд Л.К. Велитченка, поняття винагороди додає завершеності акту суб'єктної активності і виражає оцінку актуальної об'єктної значущості діяча [2].

Висновки і пропозиції. Отже, салютогенетична концепція на протигагу патогенетичній парадигмі, розглядає ті ресурси та чинники, які сприяють підтриманню, збереженню та промоції здоров'я, часто навіть усупереч об'єктивно потужному впливові різноманітних біологічних, психологічних та соціальних чинників, а також допомагають суб'єкту не тільки зберігати психологічне здоров'я, але й залишатися гармонійною особистістю (іноді не дивлячись на травматичний досвід).

Таким чином, методологічна складова дослідження салютогенетичної спрямованості особистості дозволяє повно та адекватно виявити можливі підходи щодо досліджуваної дефініції, виділити та обґрунтувати основні її компоненти та адаптувати до вітчизняного наукового простору.

Список літератури:

1. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания / Б.Г. Ананьев – М.: Наука, 1977. – 380 с.
2. Велитченко Л.К. Структура субъектности / Л.К. Велитченко // Наука і освіта. – 2004. – № 6-7. – С. 38-39.
3. Велитченко Л.К. Суб'єкт і його атрибутивні категорії / Л.К. Велитченко // Наука і освіта. – 2008. – № 4-5. – С. 69-73.
4. Велитченко Л.К. Методологічні та теоретичні проблеми психології / Л.К. Велитченко, В.І. Подшивалкіна. – Одеса: СВД Черкасов, 2009. – 279 с.
5. Ганзен В.А. Системные описания в психологии / В.А. Ганзен. – Л.: Изд-во Ленинградск. ун-та, 1986. – 176 с.
6. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. – М.: Педагогика, 1984. – 364 с.
7. Мясичев В.Н. Психология отношений / В.Н. Мясичев. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института, 2003. – 400 с.
8. Подшивалкіна В.И. Социальные технологии: проблемы методологии и практики / В.И. Подшивалкіна. – Кишинев, 1997. – 352 с.
9. Салихова Н.Р. Реализуемость жизненных ценностей в условиях жизненного кризиса / Н.Р. Салихова // Психологический журнал. – 2009. – Т. 30. – № 1. – С. 44-51.
10. Слободчиков В.И. Психология развития человека / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. – М.: Пресса, 2000. – 408 с.
11. Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования от деятельности к личности / С.Д. Смирнов. – М.: Академия, 2001. – 304 с.
12. Сохань Л.В. Жизненный путь личности / Л.В. Сохань, Е.Г. Злобина, В.А. Тихонович. – Киев: Наукова думка, 1987. – 279 с.

Буланов В.А.

Классический приватный университет

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ САЛЮТОГЕНЕТИЧНОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ

Аннотация

В статье рассмотрены основы изучения салютогенетической направленности личности, раскрывающей особенности сохранения и поддержки высокого уровня активности, общего адаптационного потенциала субъекта и индивидуальных возможностей преодоления проблемных ситуаций адекватным способом.

Ключевые слова: исследования, методы, салютогенез, преодоление стрессогенных ситуаций, психологическое здоровье, чувство связности.

Bulanov V.A.

Classic Private University

THEORETICAL-METHODOLOGICAL BASES OF RESEARCH SALUTOGENEZIS CONCEPT OF IDENTITY

Summary

The bases of research of salutogenez orientation of personality, which exposes the features of maintainance and support of high level of activity, general adaptation potential of subject and individual possibilities of overcoming of problem situations an adequate method, is considered in the article.

Keywords: research, methods, salutogenez, overcoming of stress situations, psychological health, sense of compendency.